

Aktuální problémy ekonomicko-sociologické teorie¹⁾

T. I. ZASLAVSKÁ

Institut ekonomiky a organizace průmyslové
výroby sibiřského oddělení AV SSSR,
Novosibirsk

I.

Na XXVII. sjezdu KSSS, v usnesení ÚV KSSS o práci časopisu *Kommunist* i na všesvazové poradě vedoucích pracovníků kateder společenských věd bylo zdůrazněno, že je nutné nově se podívat na řadu zásadních problémů společenského vývoje a překonat dogmatismus a strnulost v jejich chápání. Jedním z vědeckých směrů, jenž je stále aktuálnější, je ekonomická sociologie, věda, která zkoumá sociální strukturu a sociální mechanismy vývoje ekonomiky.

Rozhodující podmínkou urychlení společenského rozvoje je aktivizace člověka, plnější a efektivnější využívání jeho pracovního a intelektuálního potenciálu, podněcování tvořivé energie mas a její usměrňování v souladu se společenskými zájmy. Jak lze však dosáhnout toho, aby se každý člověk osobně ztotožnil se společenskými cíli, aby se zapojil do procesu přestavby? Je známo, že ekonomické chování skupin je určováno v první řadě jejich zájmy a že zájmy jsou opět určovány objektivním postavením ve struktuře společnosti. To znamená, že lidský faktor nelze aktivizovat natolik slovy, ale spíše správně orientovanou, pevnou sociálně ekonomickou politikou, zajišťující integraci osobních a skupinových (kolektivních) zájmů se společenskými zájmy. Poskytnout vědecký základ pro tvorbu takové politiky, napomáhat jejímu formování a na vědeckém základě kontrolovat její praktickou realizaci, to jsou nejdůležitější úkoly ekonomické sociologie.

Ekonomická sociologie, podobně jako většina věd, plní teoretické, vědeckopoznávací a aplikované funkce. Její teoretická funkce spočívá v tom, že vysvětluje objektivní zákonitosti vzájemného působení ekonomické a sociální sféry společnosti, vypracovává metodologii zkoumání sociálních struktur, mechanismů a regulátorů ekonomických procesů.

Poznávací funkce této vědy spočívají ve studiu takových konkrétních reálií, jakými jsou ekonomicko-sociologická struktura společnosti, postavení, zájmy, chování a vzájemné působení tříd, vrstev a skupin v ekonomické sféře; specifické sociální mechanismy různých ekonomických procesů; stav veřejného mínění o otázkách sociálně ekonomického rozvoje aj. Tyto funkce zajišťují na jedné straně sociální sebepoznání společnosti (tím, že seznamují masy pracujících s výsledky sociologických výzkumů) a na druhé straně „zpětnou vazbu“ sociálního řízení (tím, že s těmiž výsledky seznamují kádry stranického, státního a hospodářského vedení).

Aplikované funkce ekonomické sociologie spočívají v tom, že bezprostředně vědecky zajišťuje procesy rozhodování v oblasti řízení sociálně ekonomického rozvoje země, republik, regionů, měst, krajů a rovněž odvětví, sdružení a podniků. Na rozdíl od vědeckopoznávacích výzkumů se aplikované práce orientují na objasnění toho, nakolik efektivní je řízení určitého objektu, je-li přitom

(1) Článek je přetištěn z časopisu *Izvestija Sibirskogo otdělenija Akademii nauk SSSR*, serijska ekonomika i prikladnaja sociologija, vyp. 3, 1987, No. 13, s. 3—13.

zajištěna potřebná jednota osobních, kolektivních a společenských zájmů, jsou-li racionální způsoby ekonomického chování lidí podmíněny fungujícím systémem řízení. Znalost těchto okolností umožňuje vypracovávat doporučení ke zdokonalování řízení sociálního rozvoje.

Teoretická, vědeckopoznávací a aplikovaná funkce ekonomické sociologie se nejen navzájem nevylučují, ale vzájemně se stimulují. Urychlené rozvíjení teorie například zvyšuje potřebu vědeckopoznávacích výzkumů, zajišťujících ověřování hypotéz. Ty se současně stávají cílevědomější a efektivnější. Jejich rozvíjení nejen poskytuje informační bilanci pro další teoretické kroky, ale současně umožňuje odkrývat „palčivá místa“ společenského života, obracet pozornost řídicích orgánů na naléhavé sociálně ekonomické problémy. Konečně aplikované výzkumy, spojené s bezprostřední účastí na řízení, obracejí pozornost vědců na aktuální otázky praxe, brání scholastickým úvahám či k „poznávání pro poznávání“. Nejeefektivnější je tedy vyvážené rozvíjení teoretických, vědeckopoznávacích a aplikovaných výzkumů.

V procesu vznikání nové vědy hraje „průkopnickou“ úlohu teorie, která jako by otevírá cestu vědeckopoznávacím a aplikovaným výzkumům. To platí i pro ekonomickou sociologii, která v SSSR dělá teprve první krůčky. Jejím prvořadým úkolem je zdůvodnit vlastní výchozí teoreticko-metodologickou koncepci. Pro její současný stav jsou charakteristické následující momenty:

1. *Nevyřešenost řady nejdůležitějších teoretických otázek*, vyvolaná tím, že až do poslední doby byla možnost tvůrčího rozvíjení společenskovědní teorie omezena. Pokusy revidovat teoretická dogmata a uvést teorii do souladu s praxí se setkávaly s nepříznivou odezvou a nezřídka byly kvalifikovány jako politické chyby.

2. *Negativní vliv „tradiční“ společenskovědní teorie na rozvoj vědeckopoznávacích výzkumů ekonomicko-sociologického charakteru.* Jde o to, že někteří „teoretici“, kteří si zvykli vydávat žádoucí za skutečné, orientovali konkrétní sociologické výzkumy probíhající pod jejich vedením v první řadě na potvrzování zadaných výsledků, například na „dokazování“ toho, že se stírají hranice mezi všemi sociálními vrstvami a skupinami, že se společnost vyvíjí k plné sociální homogenitě, že neexistují konflikty mezi národy a národnostmi, že se vytváří zásadně nový typ člověka, který neustále klade své osobní či kolektivní zájmy níže než zájmy společenské atd. Objektivní analýzu sociálně ekonomických jevů a procesů v zemi hodnotili tito vědci jako záměrné očerňování skutečnosti. Tato situace podstatně zdržovala formování objektivního vědeckého obrazu současné sovětské společnosti.

3. *Nedostatečné rozvinutí aplikovaného aspektu ekonomické sociologie.* I když většinu výzkumů patřících k této sféře završují doporučením řídicím orgánům, samy výzkumy se ještě zdaleka nedostatečně podřizují potřebám přestavby. Projevuje se zde i určitá netečnost vědců, kteří si zvykli na méně zavazující vědeckopoznávací výzkumy, a neschopnost a někdy i nechuf řídicích pracovníků přesně formulovat objednávky vědě a využívat výsledků iniciativně prováděných výzkumů.

Proto je důležité za prvé urychlit rozpracování ekonomicko-sociologické teorie a podříditi přitom obsahovou interpretaci jejích otázek aktuálním úkolům přestavby ekonomických vztahů; za druhé prohloubit vzájemné sepětí teoretického a vědeckopoznávacího směru výzkumu, nepřipustit roztržku mezi teoretickými pracemi a zkoumáním reálné skutečnosti; za třetí výrazně konkretizovat doporučení direktivním orgánům, dát jim věcný a adresný charakter. Výchozím bodem této soustavy úkolů je rozvinutí ekonomicko-sociologické

teorie. Zde je možné vyčlenit čtyři skupiny otázek, které musí být přednostně rozpracovány:

1. Vypracování systémové představy o ekonomicko-sociologické struktuře společnosti, která předem určuje zájmy, chování a vzájemné působení různých prvků společnosti v ekonomické sféře.

2. Studium sociálních mechanismů ekonomických procesů, přestavby společenských vztahů, přeměny sociálních kvalit lidského faktoru ekonomiky.

3. Objasnění těch ekonomicko-sociologických vlastností, jejichž dosažení bude znamenat, že sovětská společnost přechází do vyššího stupně socialismu.

4. Zdůvodnění sociální strategie přestavby společenských vztahů, urychlení sociálně ekonomického rozvoje a přechodu ke kvalitativně novému stavu společnosti.

Nyní se zastavím u obsahu těchto skupin otázek.

II.

Politická ekonomie zkoumá společnost jako systém vzájemně spjatých tříd, které zaujímají různé místo v systému společenské výroby. Kromě toho někdy vyčleňuje vnitrotřídní vrstvy, které se podstatně vzájemně liší podle složitosti vykonávané práce. Předností politickoekonomické představy o sociální struktuře společnosti je jednoduchost, přehlednost a ucelenost. Pro praktické řízení sociálně ekonomických procesů však tato představa nedostačuje. Zde je třeba znát konkrétnější vrstvy a skupiny, které vystupují jako nositelé ekonomických zájmů, jako subjekty ekonomických vztahů. Souhrn takových vzájemně spjatých skupin nazýváme ekonomicko-sociologickou strukturou společnosti.

Analýza ukazuje, že subjekty určitých druhů výrobních vztahů jsou etno-demografické skupiny, jiných druhů sociálně teritoriální skupiny, dalších druhů organizačně správní skupiny, profesionálně funkční skupiny, rodinné hospodářské skupiny a opět jiných druhů pracovní kolektivy organizací. Celkové množství takových typologických skupin dosahuje mnoha set, přičemž právě tyto skupiny jsou reálnými subjekty ekonomických vztahů a ekonomického vývoje.

Ekonomicko-sociologická struktura společnosti představuje neustále se reprodukcující systém vztahů mezi skupinami, které zaujímají různé místo ve struktuře řízení ekonomiky a společnosti, mají různý vztah ke společenskému vlastnictví a liší se obsahem a podmínkami práce, stupněm zabezpečení sociální infrastruktury sloužící denním životním potřebám, úrovni a zdroji osobních příjmů, velikostí nahromaděného rodinného majetku, zaměřením ekonomických zájmů a typem chování v ekonomické sféře.

Zkoumat ekonomicko-sociologickou strukturu společnosti znamená:

— určit sociální skupiny, které je formují, jejich postavení, zájmy a chování v národním hospodářství;

— podat komplexní a nerozporný popis sociální interakce těchto skupin, jež zabezpečuje fungování společenské ekonomiky a dosahování dlouhodobých společenských cílů;

— charakterizovat společenské (sociální, ekonomické a politické) instituce zajišťující reprodukci a rozvoj kvalitativních vlastností ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

Sociologové v současnosti studují relativně dílčí oblasti ekonomických vztahů, například sociologické aspekty plánování, sociologii kolektivu či rodiny, sociálně ekonomické interakce a vztah k přestavbě u hierarchických skupin pracovníků řízení, teritoriální strukturu různých regionů, diferenciaci příjmů

a životní úroveň sociálně demografických skupin rodin atd. Zkoumání ekonomicko-sociologické struktury společnosti představuje nový, principiálně složitější vědecký úkol. Teoretická a praktická potřeba jeho kladení a řešení je přitom neobyčejně naléhavá.

III.

Druhá skupina problémů je spjata se zkoumáním sociálních mechanismů ekonomického rozvoje, včetně přeměny ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

Dejme tomu, že jsme tuto strukturu již prozkoumali, že jsme prozkoumali, jak je „vystavěna“ a jak funguje. Stačí však tato znalost k řízení rozvoje ekonomiky? Zřejmě ne. Vždyť loď, která se vydává na plavbu, musí sledovat nejen rychlost vlastního pohybu, ale i sílu oceánských proudů. Společenský vývoj má rovněž neřízené endogenní složky. Je to zřejmé z té okolnosti, že při absenci plánovitého řízení ze strany státu a strany nezůstává ekonomicko-sociologická struktura společnosti neměnná, ale postupně se mění na základě vnitřních, ji vlastních vývojových zákonů. Cilevědomě řídit vývoj této struktury je možné jen tehdy, poznáme-li její zákony. Obrazně řečeno, úkol nespočívá v tom, abychom nastartovali stojící automobil a řídili jej potřebným směrem, ale v tom, abychom pohybující se automobil přeorientovali a zajistili jeho přiblížení k cíli. To můžeme udělat jen tehdy, budeme-li vědět kam, jakou rychlostí a proč automobil jede. V našem případě to znamená, že je nutné studovat objektivní vývojové mechanismy sociálně ekonomické sféry. Známe-li strukturu a principy činnosti těchto mechanismů, je zřejmé, že se můžeme pokusit „přeladit“ je tak, aby se reálná ekonomicko-sociologická struktura společnosti rychleji a cilevědoměji přibližovala následujícímu stupni socialismu.

Pro zkoumání sociálních mechanismů ekonomického vývoje mluví i praktičtější důvody. Je faktem, že ekonomové a sociologové každoročně předkládají direktivním orgánům množství návrhů ke zdokonalení řízení ekonomiky. Převážná část těchto návrhů však zůstává nerealizována a efektivnost uskutečněných návrhů by zpravidla mohla být mnohem lepší. Jednou z příčin tohoto stavu je to, že doporučení se častěji formulují v termínech cílů, jichž je nutné dosáhnout, než v termínech prostředků zabezpečujících jejich dosažení. Navrhuje se například zajistit větší soulad mezi výdělků dělníků a kvantitou a kvalitou vynaložené práce, posílit účast pracujících na řízení, dosáhnout toho, aby se v nich rozvinul „pocit hospodáře“ ve vztahu ke společenskému vlastnictví, zamezit tomu, aby jednotlivé skupiny obyvatelstva získávaly nepracovní příjmy atd. Avšak otázka *jak to udělat* se ponechává k řešení samotným pracovníkům řízení. Přitom usilovat o přestavbu ekonomicko-sociologické struktury společnosti, aniž bychom se dotkli mechanismů, které ji reprodukuji, je právě tak málo efektivní jako vyplít pole a nechat kořeny plevelu v zemi. Ne náhodou se v poslední době zvyšuje zájem vědců z oblasti společenských věd o sociální mechanismy zkoumaných procesů [Ryvkina—Kosals 1986 : 4—5]. Zároveň je však studium těchto mechanismů teprve v počátečním stadiu a ponechává široký prostor pro vytyčování nových úkolů.

IV.

Třetí skupina problémů souvisí s vypracováním ekonomicko-sociologické představy o podstatných rysech té etapy socialismu, do níž má sovětská společnost přejít v nejbližších desíletích. Rozvinuté zdůvodnění této představy poskytne pevný teoretický základ pro strategii řízení společenského vývoje, umožní konkrétněji a přesněji určit jeho dlouhodobé cíle.

Je známo, že i když jsou cíle ekonomického a sociálního rozvoje socialismu vzájemně těsně spjaty, jsou navzájem v nejednoznačném vztahu. Například v podmínkách pomalého rozvoje a malé efektivity výroby si ekonomické cíle do jisté míry podřizují cíle sociální. Sociální politika se v takové situaci zaměřuje v první řadě na stimulování ekonomické aktivizace členů společnosti a teprve v druhé řadě na překonávání sociálně nezdůvodněné nerovnosti v jejich postavení.

Podřizování sociálních cílů ekonomickým cílům je zároveň oprávněné pouze na krátká časová období — v rámci jedné až dvou pětiletok. V dlouhodobější perspektivě se hlavním cílem rozvoje socialismu stává formování progresivnějšího systému společenských vztahů, zabezpečujícího mnohostranný rozvoj osobnosti, realizaci osobních schopností a získání odměny podle práce u všech společenských skupin. Tento dlouhodobý cíl má čistě sociální charakter a efektivní rozvoj ekonomiky se jeví jako prostředek k jeho dosažení.

To vše má přímý vztah k úkolům teoretického zdůvodnění perspektivního stupně rozvoje socialismu. Program KSSS obsahuje výchozí body umožňující popsat jeho podstatné rysy. Je to za prvé zdůvodnění samotné nutnosti přechodu sovětské společnosti do kvalitativně nové vývojové etapy na základě hluboké, zásadní přestavby celého systému vzniklých společenských vztahů. Za druhé je to formulace základních cílů ekonomické strategie a sociální politiky strany. Za třetí je to rozvinutá charakteristika sociálních, ekonomických a politických předností rozvinutého socialismu ve srovnání s kapitalismem. Souhrn uvedených tezí v zásadě odráží dosaženou vývojovou úroveň sovětské vědy o společnosti, vůbec však neposkytuje důvody k tomu, aby byl problém dlouhodobých cílů rozvoje naší společnosti považován za vyřešený. Ve skutečnosti vyžaduje hluboké teoretické studium.

Uveďme jako příklad alespoň formulaci cílů sociální politiky strany. Jako první z nich je v Programu KSSS uvedeno neustálé zlepšování životních a pracovních podmínek sovětských lidí. O vhodnosti vytyčení tohoto cíle není pochyb, protože úroveň hmotného zabezpečení mnoha společenských skupin je dosud nízká, pracovní podmínky pracovníků řady odvětví a profesí zůstávají těžké, škodlivé a zdraví nebezpečné. Avšak snaha vysledovat pravděpodobnou transformaci tohoto cíle v procesu dalšího rozvoje socialismu naráží na to, že odpovídající oblasti teorie nejsou propracovány. Vzniká například otázka, má-li hmotná spotřeba společnosti neustále růst či zda má tento růst svou racionální hranici. A je možné mluvit o optimální (pro každé časové období) úrovni hmotné spotřeby lidí, která by dostačovala k uspokojení racionálních potřeb a současně by zapadala do rámce přípustného zatížení životního prostředí? A má-li takto položená otázka smysl, jak se musí změnit vztahy v oblasti rozdělování a spotřeby hmotných statků v rámci přibližování k „optimální“ úrovni, jaké změny to vyvolá v organizaci výroby, v poměru pracovního a volného času, ve způsobu života obyvatelstva aj. O uvedených otázkách se v sovětské literatuře dostatečně široce diskutuje, jednotné hledisko se však dosud nevytvořilo.

Jako druhý cíl sociální politiky byla uvedena plná realizace principu sociální spravedlnosti ve všech sférách společenských vztahů. Vytyčení tohoto cíle vzbudilo širokou odezvu u pracujících a získalo celonárodní uznání. Avšak teoretický obsah takových pojmů, jakými jsou sociální spravedlnost vůbec a socialistická spravedlnost zvláště, není dosud dostatečně osvětlen. Není náhodné, že Program KSSS neobsahuje oddíl osvětlující konkrétní obsah tohoto cíle, zatímco každému ze tří ostatních cílů je takový oddíl věnován. Před vědci z oblasti společenských věd stojí úkol zdůvodnit konkrétní kritéria spravedlnosti ekonomických, sociálních, právních a politických vztahů, osvětlit vztah

mezi principy sociální spravedlnosti na jedné straně a sociální rovnosti na druhé straně.

Již nejednou jsem měla příležitost vyslovit v tisku názor, že sociálně ekonomický aspekt pojmu „socialistická spravedlnost“ se redukuje hlavně na důsledné uplatňování principu „od každého podle jeho schopností, každému podle jeho práce“. To opět předpokládá:

- postupně snižovat rozdíly v „podmínkách startu“ osobnostního a profesionálně kvalifikačního rozvoje představitelů všech společenských skupin;
- orientovat kádrovou politiku na plnější a objektivnější přihlížení k pracovním a osobním kvalitám pracovníků při jejich pověřování funkcemi, které vyžadují složitou, tvořivou práci, a zvláště řízení lidí;
- zajistit pro všechny skupiny pracovníků možnosti plné seberealizace v pracovní a tvůrčí činnosti ve společnosti i mimo její rámec;
- posílit závislost osobních příjmů na pracovních výsledcích konkrétních pracovníků, likvidovat všechny druhy nepracovních příjmů;
- formovat spotřební trh jednotný pro všechny skupiny obyvatelstva, vyrovnávat kupní sílu ruble v teritoriálním i sociálním rámci, překonat sociálně neodůvodněné odtržení cen od společenské hodnoty spotřebních statků;
- zajistit sociálně zdůvodněné rozdělení nákladů na udržování práce-schopné části obyvatelstva mezi rodiny a stát.

Existují ovšem i jiné názory na obsah pojmu „sociální spravedlnost“, svědčící o tom, že je nutné tento pojem hlouběji teoreticky zdůvodnit a prodiskutovat.

Je třeba mít na zřeteli i tu okolnost, že i široká vědecká diskuse o dané otázce pomůže v nejlepším případě osvětlit „objektivní“ aspekt sociální spravedlnosti, tj. stupeň, v němž reálný systém sociálních vztahů odpovídá teoretickému modelu socialismu. K úspěšnému rozvoji společnosti a další sociálně politické integraci jejich skupin je však neméně důležitý, ne-li důležitější „subjektivní“ aspekt spravedlnosti, tj. percepce společenských vztahů jako spravedlivých základní masou pracujících. To, jak lidé subjektivně hodnotí spravedlnost každého sociálního zřízení, je určováno především jeho reálnými charakteristikami. Automatická souvislost tu však neexistuje, neboť představy jednotlivých skupin o spravedlnosti jsou velmi rozdílné a obvykle jsou „přibarveny“ vlastním zájmem. Uvést tyto představy na jednoho „jmenovatele“ není možné, protože mají nezřídka rozporný obsah.

Pro společenský vývoj jsou zřejmě nejvýznamnější představy masových vrstev a skupin, jako dělníků, kolchozníků, inženýrsko-technických pracovníků. Změna veřejného mínění těchto skupin by mohla v zásadě sloužit jako kritérium reálného pohybu společnosti směrem k větší spravedlnosti nebo nespravedlnosti. V současnosti má zároveň značná část pracujících sklon ztotožňovat sociální spravedlnost se sociální rovností. Proto bývá rovnostářské rozdělování považováno za spravedlivé a výrazná diferenciací příjmů, podmíněná podstatnými rozdíly v práci, bývá pokládána za nespravedlivou. To ukazuje, že je nutné názory společenských skupin na sociální spravedlnost nejen hluboce zkoumat, ale také cílevědomě formovat.

Třetí cíl sociální politiky, zformulovaný v Programu KSSS, spočívá v dalším sblížení sociálních tříd, vrstev a skupin, v překonání podstatných rozdílů mezi duševní a tělesnou prací, mezi městem a vesnicí. Tyto úkoly jsou dostatečně aktuální a zásadní cesty jejich řešení jsou jasné. Nevyřešených teoretických otázek je však dost i v této oblasti.

Za prvé, reálný pohyb společnosti uvedenými směry je pomalý a v určitých

obdobích i — zpětný. To vyžaduje, aby byly zkoumány a možná i korigovány mechanismy odpovídajících procesů.

Za druhé, současně s překonáváním rozdílů zděděných z minulosti se ve společnosti formují nové sociální rozdíly, které se zdaleka ne vždy stávají předmětem vědecké analýzy. Patří k nim sociální rozdíly mezi hierarchickými skupinami řídicích pracovníků, mezi pracovníky „bohatých“ a „chudých“ resortů, mezi pracovníky materiální výroby a nevýrobní sféry, mezi obyvateli velkých a malých měst, mezi pracujícím obyvatelstvem a důchodci atd. Má-li ekonomická sociologie vypracovat dlouhodobou sociální strategii, musí přesněji a hlouběji určit podstatu takových pojmů, jako sociální diferenciace, sociální homogenita, podstatné sociální rozdíly aj.

V.

Čtvrtou skupinu tvoří otázky spojené se sociální strategií přestavby společenských vztahů, včetně ekonomických vztahů. Taková strategie je nutná proto, že hospodářský mechanismus řízení ekonomiky je těsně spjat se sociální strukturou společnosti, takže každá změna tohoto mechanismu se projevuje na postavení jednotlivých společenských skupin. Přestavba ekonomických vztahů se neuskutečňuje ve „vzduchoprázdnu“, ale ve sféře protínání životních zájmů lidí. Jak zdůraznil M. S. Gorbačov v řeči na XVIII. sjezdu sovětských odborů, přestavba se teď „dotýká všech: jak členů politického byra ústředního výboru a členů vlády, tak dělníků, kolchozníků a inteligence. Dotýká se celé společnosti. Dotýká se zájmů všech a každého“ [Gorbačov 1987 : 5]. Představitelé společenských skupin, jejichž postavení se v důsledku prováděných opatření zlepšuje, se snaží přestavbě napomáhat, zatímco skupiny, jejichž zájmy trpí, se jí staví na odpor. Známe-li zvláštnosti ekonomického, sociálního a služebního postavení různých kategorií pracovníků, je možné s dostatečným stupněm pravděpodobnosti prognózovat jejich reálný vztah k přestavbě.

Přetváření ekonomických vztahů má vliv na postavení společenských skupin, a to za první vzhledem k očekávanému výsledku a za druhé vzhledem k procesu přestavby. Jak je známo, zaměřuje se přestavba na rozšíření hospodářské samostatnosti a ekonomické odpovědnosti pracovních kolektivů, na rozvíjení výrobní samosprávy, na podněcování hospodářské a výrobní iniciativy, na rozvoj družstevního hnutí, na rozšiřování sféry individuální pracovní činnosti a na tomto základě na rychlejší — ve srovnání s dřívějšími lety — růst životní úrovně obyvatelstva. Tyto přeměny přispějí k tomu, že selepší postavení především té nejčinnorodější (kvalifikované, energické, iniciativní) části společnosti, zatímco lidé s omezenými schopnostmi, nízkou kvalifikací a slabým zdravím budou v méně příznivém postavení. Přenesení značné části práv z horních úrovní řízení ekonomiky na dolní úrovně musí nevyhnutelně vést ke snížení celkového počtu kádrů ministerstev a resortů, to znamená k přechodu části pracovníků z řídicí sféry společnosti do výrobní sféry, což se málokterému z nich zamlouvá. Konečně již zcela nevýhodné je přetváření ekonomických vztahů pro korumpovanou část řídicích kádrů, která působila (a možná i nyní ještě působí) ve spojení s podnikavci „stínové“ ekonomiky: jedněm i druhým hrozí, že přestavba ukončí jejich činnost. Právě zde mají zřejmě své kořeny události v Alma-Atě, k nimž došlo v prosinci 1986: reakční síly nechtějí vydat své pozice bez boje.

V poslední době se objevilo několik pokusů postihnout pozice sociálních sil kolem přestavby [Popov 1987], většina z nich však představuje spíše hypotézy než výsledky speciálních sociologických výzkumů.(2) Je třeba poznamenat, že

2) Vztahy jednotlivých společenských skupin k různým stránkám přestavby studovali J. G. Jasín, R. V. Ryvkina, A. V. Petrikov a někteří další vědci.

provádění podobných výzkumů je spjato s velkými metodologickými potížemi, protože na přímo položené otázky o vlastním osobním vztahu k přestavbě lze těžko očekávat negativní odpovědi. Tato obtíž však není vzácná, narážejí na ni i sociologové studující nepracovní příjmy, alkoholismus a opilství či jiné formy vychýleného chování. Vědci nicméně vypracovávají metodiky, které umožňují takové obtíže překonat. Výzkumy zájmů a chování skupin v oblasti přetváření společenských vztahů jsou však nanejvýš potřebné jak pro ověření výchozích hypotéz o silách, které přestavbě napomáhají nebo brání, tak pro konkretizaci představ o početnosti, kvalitativním složení, postavení a způsobech realizace zájmů odpovídajících skupin.

Až dosud šlo o vliv, který mohou mít očekávané výsledky přestavby na chování společenských skupin. Přestavba však ovlivňuje postavení lidí i jako proces, který se rozvíjí v čase. Jde o to, že stabilita společenských vztahů, spolehlivost forem společenského života, představuje pro značnou část lidí samostatnou hodnotu. Rozbití tradičních vztahů s cílem nahradit je novými, nezvyklými vztahy pociťuje mnoho lidí bolestně. Vždyť uspořádání nových společenských vztahů vyžaduje nemálo času, v jehož průběhu se staré problémy nejčastěji vyhrocují, vzniká množství nových, klesá všeobecná důvěra v budoucnost. Výsledky metody „zkoušek a chyb“, bez níž se přestavba nemůže obejít, se projevují na životě mnoha společenských skupin, avšak zvlášť silně na pracovnících státního a hospodářského řízení ekonomiky. Pro většinu z nich se situace stává mnohem obtížnější než dříve. V této souvislosti je důležitá správná volba termínu a celkové délky provádění přeměn.

Reforma může být buď rychlá a radikální, nebo rozložená a postupná. První varianta, tj. jednorázové uskutečnění radikální reformy společenských vztahů, v sobě skrývá na jedné straně nebezpečí politického avanturismu, který se projevuje odtržením praktické přestavby od „vědeckého zázemí“, a na druhé straně nebezpečí, že se přestavba zbyrokratizuje, tj. že skutečná přetvářející činnost bude zaměněna pseudočinností při plnění ukazatelů „předávaných shora“. Zkušenosti z masového rozšíření kolektivních smluv poskytují nemálo příkladů tohoto typu. Bez ohledu na svou vnější paradoxnost přestavuje byrokratizace samotného procesu demokratizace řízení zcela reálné nebezpečí. Jejím výsledkem musí nutně být zkompromitování zásadních myšlenek přestavby.

Protahování přestavby v sobě na druhé straně skrývá nemenší nebezpečí. Jestliže například soudíme podle zkušeností reformy realizované v osmdesátých letech v Maďarsku, nedovoluje časově roztažené, nekomplexní provádění jednotlivých změn v hospodářském mechanismu dosáhnout kvalitativní přeměny systému řízení ekonomiky. Pomalé rozvíjení reformy navíc snižuje stabilitu společenského života, vede k rostoucí nespokojenosti obyvatelstva. Za určitých podmínek to vyvolává nejen nutnost přechodných odchylek, ale i dlouhodobějšího ústupu od dalšího uskutečňování reformy, což odporuje základním zájmům společnosti.

Zdá se, že optimální strategie přestavby vyžaduje za prvé hluboké vědecké propracování jejích zásadních otázek, zformování spolehlivě zdůvodněné koncepce zahrnující všechny základní prvky reformy, a za druhé relativně rychlé (v průběhu jednoho až dvou roků) komplexní přetvoření systému ekonomických vztahů.

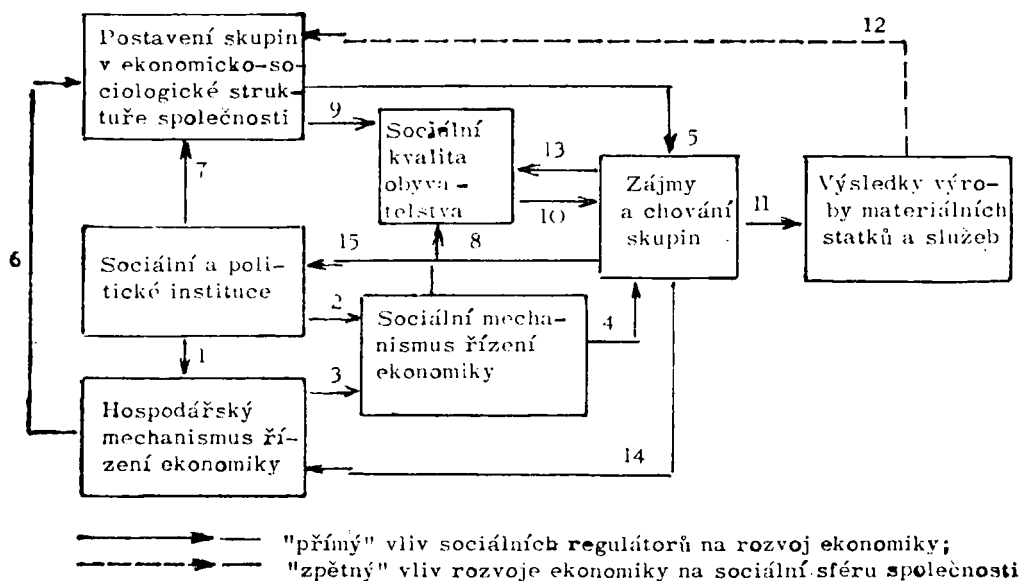
Tyto úvahy však nepředstavují nic víc než hypotézu. Reálná volba konkrétní strategie společenské přestavby, kterou provádějí vedoucí političtí představitelé, nejen předpokládá, že bude předběžně vyřešena řada teoretických problémů, ale že u základních společenských skupin budou provedeny reprezentativní a metodologicky spolehlivé ekonomicko-sociologické výzkumy postavení, zájmů, názorů a chování.

VI.

Načrtnutý okruh problémů je velmi široký a je adresován nejen ekonomické sociologii, ale i řadě jiných věd. Navíc ekonomicko-sociologické výzkumy, jimž byl dán určitý impuls, vedou ke vzniku nových směrů, dotýkají se nových kolektivů. V těchto podmínkách si oddělení sociálních problémů *Institutu ekonomiky a organizace průmyslové výroby sibiřského oddělení Akademie věd SSSR*, které vystoupilo jako iniciátor rozvíjení ekonomické sociologie v SSSR, musí zvolit užší směr výzkumu, stanovit si sice omezenější, ale jasné a přiměřené úkoly.

V letech 1986—1990 se bude základní pozornost našeho vědeckého kolektivu soustřeďovat na studium jednotlivých nejdůležitějších stránek sociálního mechanismu rozvíjení ekonomiky. Přitom budou prozatím převládat práce analytického charakteru nad zobecňujícím směrem zkoumání, protože struktura objektu je krajně složitá. Zároveň s pokračujícím komplexním výzkumem konkrétního sociálního mechanismu rozvoje agrárního sektoru altajského kraje se bude v oddělení pracovat na dvou teoretických ekonomicko-sociologických tématech: „Sociální regulátory socialistické ekonomiky a způsoby zvyšování jejich efektivnosti“ a „Mechanismy řízení sociálního rozvoje teritoriálních systémů a výrobních organizací“. Autorka této stati je s R. V. Ryvkínovou vedoucí prvního tématu, jehož záměr je následující:

Schéma: Výchozí představa o systému sociálních regulátorů ekonomiky

Výchozí představa systému sociálních regulátorů ekonomiky je znázorněna na schématu, k jehož osvětlení je nejvhodnější začít blokem „Hospodářský mechanismus řízení ekonomiky“. Tímto mechanismem se rozumí souhrn normativně právních vztahů regulujících organizaci, plánování a stimulování různých druhů ekonomické činnosti [Rumjancev 1975 : 3—4; Senčagov 1978].

Na hospodářský mechanismus působí sociální a politické instituce včetně norem a pravidel chování zakotvených v sociálních tradicích, v národní kultuře a ve zvycích. Významnou úlohu společenských institucí v ekonomickém rozvoji potvrzují třeba takové jevy, jako voluntaristické administrativní řízení

výrobní činnosti, které se nezfídka realizuje v rozporu s požadavky hospodářského mechanismu, či „stínová“ a pololegální ekonomie, „obcházející“ tento mechanismus z druhé strany.

Sociální normy ekonomické činnosti ovšem nejsou odděleny od formálních právních norem „železnou stěnou“. Během doby mohou stínové a pololegální vztahy nabýt právních forem a stát se prvky formálního mechanismu řízení ekonomiky. Takové jsou například smluvní vztahy na rodinném základě, práce stavebních brigád na vesnici pracujících „po šichtě“ a některé další vztahy (viz schéma, souvislost 1).

Vzájemné působení mezi hospodářským mechanismem a sociálními a politickými institucemi formuje sociální mechanismus řízení ekonomiky, tj. ucelený systém psaných a nepsaných, zákonných i neuzákoněných, ale dostatečně masových norem a pravidel pracovní a hospodářské činnosti určujících zájmy a způsoby chování společenských skupin v ekonomické sféře (souvislosti 2 a 3).

Sociálně ekonomické chování odráží subjektivní aspekt činnosti podmíněný skupinovými zájmy. Tento aspekt vyjadřuje osobní vztah lidí k cílům, podmínkám a metodám činnosti, přičemž má podstatný vliv na její efektivnost. Ekonomické chování závisí nejen na sociálním mechanismu řízení ekonomiky (souvislost 4), ale i na postavení společenských skupin v ekonomicko-sociologické struktuře (souvislost 5). Zmíněná struktura je těsně spjata s hospodářským mechanismem řízení ekonomiky (souvislost 6) a též se sociálními a politickými institucemi (souvislost 7). Rozdíl spočívá v tom, že přestavba hospodářského mechanismu je výsledkem profesionální činnosti pracovníků řízení, a proto je relativně pohyblivá a pružná. Sociální a politické instituce jsou stálější, ale v jisté míře řiditelné, o čemž svědčí třeba úspěšný boj se zakalenou praxí přílišné spotřeby alkoholu. Pokud jde o ekonomicko-sociologickou strukturu, odráží integrální výsledky vývoje společenských vztahů za dlouhé časové období, a proto je zvláště setrvačná. Její přeměnu lze řídit jen nepřímou, hlavně prostřednictvím hospodářského mechanismu a v menší míře prostřednictvím politických institucí.

Ekonomicko-sociologická struktura společnosti určuje poměr osobních, kolektivních a společenských zájmů. Čím přísněji je ve všech sférách společenského života dodržován princip socialistické spravedlnosti, tím hlubší je integrace skupinových a společenských zájmů, tím aktivnější je ekonomické chování lidí. Porušování socialistické spravedlnosti však vede k tomu, že se osobnost odcizuje společenským zájmům a stimuluje různé formy vychýleného chování.

Sociální mechanismus řízení a ekonomicko-sociologická struktura společnosti ovlivňují zájmy a chování lidí jak přímo, tak zprostředkovaně, a to sociální kvalitou obyvatelstva (souvislosti 8, 9 a 10). Kvalitou obyvatelstva rozumíme souhrn podstatných vlastností podmiňujících na jedné straně tvořivý (pracovní, intelektuální, tvůrčí) potenciál a na druhé straně zvláštnosti hodnotového vědomí obyvatelstva (systém hodnotových orientací, potřeb, preferencí). K sociálním kvalitám obyvatelstva lze počítat stav fyzického a psychického zdraví, úroveň vzdělání a kultury, profesionálně kvalifikační strukturu, míru disciplinovanosti a odpovědnosti, stupeň rozvoje právního vědomí, morálky a mravnosti, osobní a pracovní důstojnosti atd.

Sociální kvalita je stálou charakteristikou velkých skupin lidí, jejíž základní rysy se předávají z generace na generaci. Avšak pod vlivem sociálního mechanismu řízení, aktivně formujícího určité hodnotové vědomí, a rovněž pod vlivem ekonomicko-sociologické struktury, která předurčuje možnosti sociálního a kulturního rozvoje společenských skupin, se tato kvalita postupně mění (souvislosti 8 a 9).

Zájmy a chování lidí jsou na schématu znázorněny společným blokem, i když ve skutečnosti mají složitou heterogenní strukturu. Z hlediska projektovaného výzkumu lze vyčlenit tři typy výsledků sociálně ekonomického chování: a) výroba materiálních statků a služeb, b) produkce samotného člověka, c) rozvoj společenských vztahů. Výsledky chování a činnosti v první sféře získávají materiální formu odcizenou subjektům. Jejich zobecněným výsledkem jsou za prvé rozměry a kvalitativní struktura společenského produktu, národního důchodu, fondů akumulace a spotřeby (souvislost 11) a za druhé změny v životní úrovni různých společenských skupin (souvislost 12). Výsledky druhého a třetího typu činnosti a chování se projevují změnou sociální kvality obyvatelstva (souvislost 13), zdokonalením hospodářského mechanismu (souvislost 14) a sociálních a politických institucí (souvislost 15).

Taková je výchozí teoretická představa vědeckého kolektivu o sociálních regulátorech socialistické ekonomiky. V procesu vědeckopoznávacího výzkumu se bude dále rozvíjet a upřesňovat. Již nyní se však této představy využívá jako metodologického prostředku k přesné dělbě práce mezi členy vědeckého kolektivu. Zdá se, že výsledky popsaného výzkumu budou zajímavé nejen v teoretickém, ale i v praktickém ohledu.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura:

- Gorbačov, M. S.: *Lid je hybnou silou přeměn*. Projev M. S. Gorbačova na XVIII. sjezdu sovětských odborů. Rudé právo 26. 2. 1987.
- Popov, G. Ch.: *Perestrojka v ekonomice*. Pravda 22. 1. 1987.
- Rumjancev, A. M.: *O soveršenstvovanii ekonomičeskogo mehanizma upravlenija proizvodstvom*. Voprosy ekonomiki 1975, No. 11.
- Ryvkina, R. V. — Kosals, L. J.: *Rol' socialnych mehanizmov v uskorenii socialno-ekonomičeskogo razvitija obščestva*. In: Izvestija SO AN SSSR. Serija ekonomiki i prikladnoj sociologii 1986, No. 12.
- Sengačov, V.: *Razvitije socialističeskogo chozjajstvennogo mehanizma*. Voprosy ekonomiki 1978, No. 5.